

DOI: 10.31499/2307-4833.1.2019.184958

ORCID 0000-0002-7489-0013

УДК 377.36.-055.2:371.134(477.43/.44)

Лариса Пшемінська

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ У ТУЛЬЧИНСЬКОМУ ЄПАРХІАЛЬНОМУ ЖІНОЧОМУ УЧИЛИЩІ (1864–1918 рр.)

Дослідження історії жіночої духовної освіти в Україні, зокрема організації освітнього процесу, особливостей викладацького та студентського складу, порівняння духовної і світської системи освіти, з'ясування взаємовідносин церкви та держави в освітній сфері є актуальними завданнями сучасної наукової думки.

Єпархіальні жіночі училища вважалися окремим видом духовних навчальних закладів. Їх заснування (із 40-х рр. XIX ст.) було спричинене бажанням уряду і Св. Синоду підняти авторитет духовенства [23, с. 28]; виховувати справжніх християнок і майбутніх дружин духовенства, здатних допомагати їм у веденні парафіяльних справ, займатися вихованням власних дітей, належно вести домашнє господарство [7]; сподіванням, що жінки з відповідною освітою зможуть позитивно впливати на селян [24, с. 315]. У період активної політичної реакції (кінець XIX ст.), що позначилася і на політиці влади щодо початкової народної освіти, єпархіальні жіночі училища почали забезпечувати педагогічними кадрами церковно-парафіяльні школи.

Всього протягом 1854–1917 рр. на теренах України функціонувало 13 жіночих єпархіальних училищ: у Харкові (училище дівчат духовного звання, червень 1854 р.), у Чернігові (жіноче єпархіальне училище, листопад 1860 р.), у Києві (I Київське жіноче училище духовного звання, жовтень 1861 р., II Київське жіноче училище жіночого відомства, січень 1886 р.), у Тульчині (Подільське єпархіальне жіноче училище, січень 1864 р.), у Житомирі (Волинське жіноче училище духовного звання, травень 1864 р.), у Кам'янці-Подільському (жіноче училище духовного відомства, липень 1864 р.), у Катеринославі (єпархіальне жіноче училище, жовтень 1866 р.), у Кременці (Віталіївське жіноче училище духовного відомства, жовтень 1881 р.). Заклади поділялися на закриті училища духовного відомства та напівзакриті єпархіальні жіночі училища [8, с. 16]. Їх діяльність регулювали норми Статуту училищ дівчат духовного звання, який був затверджений

1843 р. У жовтні 1868 року для подібних училищ був затверджений окремий загальний статут, і вони почали називатися єпархіальними жіночими училищами.

Вивчення жіночої духовної освіти було розпочато науковцями у XIX – на початку XX ст. У працях відображено основні віхи як окремих навчальних закладів, так і всієї системи єпархіальних жіночих училищ загалом. Так, Ф. Белявський, Г. Головачов, І. Знаменський, А. Іванцов-Платонов, В. Маслов, М. Михайлов, П. Орловський, К. Покровський, Б. Титлінов та ін. обґрунтовували необхідність надання спеціальної освіти дочкам священнослужителів, розробили ряд пропозицій щодо змісту освіти й процесу виховання в закладах духовної освіти. Історії окремих жіночих духовних навчальних закладів присвячені праці М. Гневушева, П. Копецького, А. Шафранського, О. Фотинського. У розвідках А. Голікова, Н. Полетаєва висвітлювалася проблема необхідності створення й затвердження нового статуту, який би відповідав вимогам часу, наголошувалося про необхідність реорганізації всіх єпархіальних жіночих училищ.

У радянський період єпархіальні жіночі училища не були предметом окремих досліджень. Науковці І. Ковальова, Н. Константинов, М. Нікольський, М. Овсяннікова, С. Сатина, Г. Тишкин вивчали жіночу освіту в цілому в контексті боротьби жінок за свої права та їх участі в революційному русі.

У кінці XX – на початку XXI століття з'явилися праці В. Вірченко, С. Гладкого, В. Добровольської, О. Драч, С. Жипок, О. Мельника, Т. Шушари та ін., присвячені історії жіночих гімназій, інститутів шляхетних дівчат, приватних пансіонів. Серед загалу праць з історії жіночої освіти слід виокремити сучасні розвідки Я. Крапивного, С. Нижнікової, Г. Степаненко, А. Святненко, Г. Яковенко, де ґрунтовно висвітлено історію розвитку єпархіальних жіночих училищ в Україні. Однак, діяльність Тульчинського жіночого єпархіального училища того часу

не знайшла свого відображення в історико-педагогічній літературі.

Метою статті є здійснення історико-педагогічного аналізу організації освітнього процесу, особливостей професійної підготовки вчителів у Тульчинському єпархіальному жіночому училищі (1864–1918 рр.).

Дослідження означеної проблематики ґрунтується на основі стародруків, а саме: розпоряджень Синоду, звітів єпархіальної училищної ради Тульчинського жіночого єпархіального училища, історико-статистичних зведень Подільської губернії, матеріалів архіву Тульчинського краєзнавчого музею (фонд № 127 «Київська духовна консисторія» та № 707 «Управління Київського навчального округу»).

Освітні заклади Тульчина середини ХІХ – початку ХХ ст. були представлені чоловічою гімназією, жіночою приватною гімназією О. К. Звиногородської, комерційним училищем Л. П. Верцинського, де навчалися переважно діти заможних євреїв, духовним чоловічим училищем (з 1862 р.), жіночим єпархіальним училищем (із січня 1864 р.), однокласними навчальними народними училищами – «приватним початковим єврейським чоловічим училищем Дувида Зінгмана, приватним початковим єврейським жіночим училищем Танчук-Гельфон» [20, с. 140].

Подільське єпархіальне жіноче училище було відкрите у січні 1864 року. Активну участь у створенні цього закладу взяв протоієрей В. Гречулевич, який «зібрав із духовенства Подільської єпархії 12 тис. крб.» [8, с. 87]. Училище перебувало на повному єпархіальному утриманні. Розмістилося воно в кам'яному двоповерховому будинку з особливим двором і садом по вулиці Учительській на околиці міста, яку тульчинці називали Козаччиною.

На час відкриття до училища було зараховано тільки 10 дівчат (для порівняння: до Київського – 30, до Катеринославського – 40) [4, с. 201]. У 1892–1893 н.р. кількість вихованок збільшилася до 205 осіб, 1901–1902 н.р. навчалася уже 229 осіб, 1902–1903 н.р. – 222 особи [12, с. 48]; у 1911–1912 н.р. число учениць зросло до 344 осіб [14, с. 114].

Відповідно до статуту, усі єпархіальні жіночі училища мали працювати за однаковими навчальними програмами, штатом викладачів та штатними окладами. Курс навчання складав 6 років [26]. Однак, як зазначено в «Ежегоднику правил приєма и программ всех учебных заведений. Єпархиальные женские училища» за 1899 р., навчальний комітет при Св. Синоді розробив і затвердив короткі навчальні програми, які містили лише загальні рекомендації щодо ма-

теріалу, який необхідно було прочитати в кожному класі [3, с. 14–19]. Згідно зі статутом, робочі програми з кожного предмета розробляли викладачі училища. Їх розглядали і обговорювали на училищній Раді, а потім затверджувалися єпархіальним преосвященством. Це надавало викладачам певний простір для експериментів, можливості для врахування контингенту вихованок, регіональних особливостей [6, с. 109].

Випускниці училищ отримували звання домашніх учителів. У подальшому вони ставали дружинами випускників духовних семінарій (майбутніх священників) або сільськими учителями.

Керівництво єпархіальним жіночим училищем здійснювалося єпархіальним архієреєм і всім духовенством єпархії через з'їзди духовенства. З найважливішими питаннями духовенство зверталось до Св. Синоду. Утримуючи училище за свої кошти, з'їзди обирали склад Ради училища, обговорювали питання пошуку додаткових коштів для їх існування.

Внутрішнє управління в єпархіальному училищі здійснювалося спеціально створеною Радою училища, до складу якої входили: головний розпорядник училища (голова Ради), який обирався серед священнослужителів, що мали педагогічний досвід, начальника училища, два старших викладачі, що мали духовний сан, інспектор класів і два члени від духовенства, яких обирали на трирічний термін на загальноєпархіальних з'їздах духовенства [27]. Кількість і склад училищних Рад були неоднаковими і залежали від місцевих умов.

Училищна Рада була виконавчим органом і виконувала широкий спектр повсякденної адміністративної роботи: розглядала справи про підготовку щорічних статистичних даних для подання до столиці, ротацію кадрів, організацію нарад, розподіл коштів, асигнованих Святішим Синодом, місцевими установами, призначення вчителів та екзаменаційних комісій, запровадження вивчення нових дисциплін (наприклад, французької мови) та інші організаційні питання. Успішність та поведінка вихованок розглядалася Радою училища один раз на два місяці, де аналізувалися причини неуспішності учениць, розроблялися заходи для її ліквідації, аби «вселити» невстигаючим учням потребу у старанних заняттях (мотивація навчання) [27].

За даними звіту 1901–1902 навчального року склад Ради Тульчинського єпархіального жіночого училища був таким:

1) голова Ради – священник Успенської церкви м. Тульчина, дійсний студент Київської

духовної академії Олексій Опшюков, на службі при училищі з 28 листопада 1897 р. (отримував платню 150 крб. за рік) [12, с. 28];

2) начальниця училища – Іулітта Шаркевич, дочка священика, закінчила курс навчання в Подільському жіночому училищі духовного відомства, яка перебувала на службі при училищі з 17 березня 1882 р, а на посаді начальниці – з 26 квітня 1883 р. Отримувала платню при квартирі і харчуванні від училища 600 крб. (1903 р), 800 крб. (1913 р). Вона відповідала за виховний процес та господарську частину» [14, с. 109]. (Для того, щоб отримати посаду начальниці училища, необхідно було пройти трьохступеневе випробування. Обов'язковою умовою була належність до Православної церкви, відмінні характеристики та наявність педагогічного досвіду. Кандидатура обиралася з'їздом духовенства, погоджувалася з єпархіальним преосвященним, затверджувалася Св. Синодом);

3) законоучитель, він же інспектор класів (у сучасній школі – заступник директора з навчальної роботи) і священник домової училищної церкви, кандидат богослов'я Микола Сердобольський, що перебував на службі при училищі із 13 січня 1893 р., а на посаді інспектора класів – з 1 лютого 1896 р. Платня його складала 1590 крб на рік, при платі за квартиру, опалення і освітлення від училища. (Із 22 листопада 1903 року (за даними звіту за 1911–1912 н.р.) інспектором класів і законовчителем був призначений священник Ніканор Крестіанцель, кандидат богослов'я Московської духовної академії, що був на єпархіальній службі з 21 серпня 1899 р. [14]).

До складу Ради від духовенства увійшли священник с. Войтівки Брацлавського повіту Віктор Солуха (на службі в училищі з 19 червня 1897 р.) і священник м. Шпикова Брацлавського повіту Костянтин Дем'янович (на службі в училищі з 19 червня 1897 р.), їх платня складала 150 крб. на рік.

Навчальний рік в Тульчинському єпархіальному жіночому училищі розпочинався 31 серпня і тривав до 9 червня. Після екзаменів учениць розпускали додому на канікули. Канікули були різдвяні, великодні та літні. Причому після прибуття додому вихованки зобов'язані були надати квитки своїм батькам, родичам або опікунам, які повинні були поставити свій підпис. Училищне начальство попереджало рідних, що в разі пропуску вихованкою уроків більше тижня і ненадання своєчасного пояснення причин відсутності, на підставі Святейшого

Синоду від 16–26 листопада 1877 року за № 1938, вихованку могли виключити з училища. У разі захворювання вихованки на інфекційну хворобу, вона повинна була залишатися дома до закінчення строків ізоляції, встановлених Медичним Департаментом для усіх навчальних закладів (опубл. у № 17 Київських Єпархіальних Відомостей за 1897 р.) Після прибуття в училище з канікул учениця зобов'язана повернути училищному начальству виданий їй квиток [12].

Навчання розпочиналося о 9 годині та закінчувалися о 14:00 (якщо уроків було 4) або о 15:10 (якщо уроків було 5). Перерва між уроками тривала 10 хвилин. Між другим і третім уроком була велика перерва (40 хвилин), під час якої учениці снідали, прогулювалися в училищному саду під наглядом чергових вихователок.

По середах і п'ятницях св. Чотиридесятниці (за наказом Святейшого Синоду від 13 вересня 1889 року за № 9), вихованки повинні були бути присутні на богослужінні. Тоді тривалість уроку була 45 хвилин. Заняття розпочиналися о 8:30, літургія відбувалася після четвертого уроку [12, с. 45].

За шість років навчання вихованки вивчали наступні дисципліни: Закон Божий (катехізис, Св. Історія Старого і Нового Завіту та тлумачення богослужіння), російську мову, церковнослов'янську мову (читання та письмо), чистописання, арифметику (усне розв'язання арифметичних вправ, користування рахівницею), геометрію (у випускному класі), російську (громадянську) історію, словесність (складання невеликих творчих робіт у вигляді оповідання, коротких роздумів), географію, історію російської літератури, співи (церковний спів), рукоділля, фізику (у випускному класі), дидактику, гігієну (предмет введений у 1901–1902 році) [1, с. 32]. У навчальних розкладах були і необов'язкові предмети, які викладали за додаткову платню. Серед них були французька мова, малювання та музика. Для тих, хто навчався музики, уроки проводили в позаурочний час. Плата становила 25 крб. за рік. У 1902–1903 роках навчалася музики 121 вихованка. Французьку мову вивчали 60 вихованок, плата становила 10 крб. за рік [12, с. 44].

Розклад уроків складала начальниця училища разом інспектором класів, його розглядала Рада училища та затверджував «Його Преосвященство». Аналізуючи розклад уроків у 1896–1897 навчальному році, бачимо, що щодня проводилося 3–4 уроки, причому двічі на тиждень в усіх класах обов'язковими предметами були спів та рукоділля (рис. 1).

		1 класъ.	2 класъ.	3 класъ.	4 класъ.	5 класъ.	6 класъ.
Понеділя ввчк.	1	Рускій языкъ	Чистописаніе	Церк.-слав. яз.	Арифметика	Законъ Божій	Дидактика
	2	Законъ Божій	Географія	Арифметика	Гражд. исторія	Словесность	Руководзіе
	3	Арифметика.	—	Рускій языкъ.	Географія.	Гражд. исторія	Законъ Божій
	4	Півніе.	Рускій языкъ.	—	—	Руководзіе.	Гражд. исторія
Вторникъ	1	Законъ Божій	Руководзіе	Півніе	Географія	Арифметика	Истор. рус. литер
	2	Арифметика	Рускій языкъ	Географія.	Законъ Божій	Півніе	Законъ Божій
	3	Чистописаніе	Півніе	Арифметика	Гражд. исторія	Педагогика	Гражд. исторія
	4	Руководзіе.	Арифметика.	(—)	Півніе.	Географія.	—
Среда.	1	Рускій языкъ	Законъ Божій	Руководзіе	Словесность	Географія	Геометрія
	2	Руководзіе	Арифметика	Законъ Божій	Чистописаніе	Физика	Истор. рус. литер.
	3	Чистописаніе	Рускій языкъ	Чистописаніе	Арифметика.	Законъ Божій	Физика
	4	Законъ Божій.	—	Церк.-слав. яз.	—	Руководзіе.	Півніе.
Четвергъ.	1	Рускій языкъ	Законъ Божій	Арифметика	Рускій языкъ	Півніе	Дидактика
	2	Арифметика	Церк.-слав. яз.	Законъ Божій	Руководзіе	Географія	Півніе
	3	Чистописаніе	Півніе	Чистописаніе	Законъ Божій	Арифметика	Истор. рус. литер.
	4	Півніе.	Арифметика.	Рускій языкъ.	Чистописаніе.	Гражд. исторія.	Законъ Божій.
Пятниця.	1	Чистописаніе	Руководзіе	Рускій языкъ	Географія	Законъ Божій	Геометрія
	2	Чтеніе порусски	Законъ Божій	Арифметика	Руководзіе	Словесность	Географія
	3	Арифметика	Чистописаніе	Законъ Божій	Рускій языкъ.	Физика.	Руководзіе
	4	Законъ Божій.	Рускій языкъ.	—	—	—	Физика.
Суббота.	1	Рускій языкъ	Законъ Божій	Руководзіе	Словесность	Арифметика	Географія
	2	Церк.-слав. яз.	Арифметика	Півніе	Законъ Божій	Гражд. исторія	Физика
	3	Чтеніе по д.-слав.	Географія.	Законъ Божій	Півніе	Словесность	Гражд. исторія.
	4	—	—	Географія.	Арифметика.	Гражд. исторія.	—

Рис. 1. Розклад 1896–1897 навчального року. Архів Тульчинського краєзнавчого музею.
Фото В. Вігуржинського

Щоденна кількість уроків у 1901–1902 навчальному році збільшилася до 4–5 через введення в училищний курс занять із малювання, гігієни, французької мови та збільшення тижневих годин із рукоділля. Один урок тривав 1 годину. При складанні розкладу бралось до уваги те, що окремі викладачі (Л. Пославський та Ф. Лотоцький) працювали за сумісництвом (викладали у чоловічому духовному училищі) [12].

У щорічних училищних звітах, які надавалися єпархіальному архієрею, а потім друкувалися в духовних чи світських виданнях, подано інформацію про викладачів. Зокрема, зі звіту Тульчинського жіночого єпархіального училища дізнаємося, що станом на 1901–1902 н.р. освітній процес в училищі забезпечували ретельно підібрані педагоги. *Російську мову з церковно-слов'янською, словесність, історію російської літератури та дидактику* викладав кандидат богослов'я Яків Маяковський (який був на службі з 9 вересня 1894 р., отримував платню за 21 годину тижневого навантаження 1440 крб. на рік., за перевірку зошитів 100 крб., і квартирну допомогу 50 крб., усього 1590 крб.) [10, с. 29–30]. *Громадянської історії (загальної і російської), географії та дидактики* навчав кандидат богослов'я Павло Ширяєв, *фізики* – кандидат богослов'я Леонід Пославський, *арифметиці і геометрії* – студент семінарії Володимир Галаневич, *співів* – Фома Лотоцький, *французької мови* – Анна Маліновська, випускниця Київського інституту шляхетних дівчат (1893 р.), дочка священника, *гігієни* – училищний

лікар Олександр Тисячний-Паличко, *рукоділля* – Домнікія Карповська, помічниця учительки рукоділля – Марія Шеметович, дочка народного вчителя, вихованка Олександрівського Сирітського Дому у Санкт-Петербурзі, *малювання* – Олена Яворська [12, с. 29], *музиці* – Аполінарія Попель, Леоніда Гембицька, Євгенія Подруцька, Олімпіада Соханевич, Євгенія Разворович. Середня зарплатня вчителя музики була 300 крб. (платня надходила із коштів, окремо внесених вихованками за навчання музики) [12, с. 30]. У штаті налічувалося 6 вихователек, завідувач бібліотеки, економ училища, училищний лікар, лікарняна наглядачка, наглядач за кухнею, училищна кастилянша [12, с. 27].

Релігійно-моральним вихованням керувала начальниця училища, за сприяння інспектора класів та за допомогою вихователек і їхніх помічниць. Ранішні та вечірні молитви читалися виховательками у домашній училищній церкві, окремі молитви співали усі вихованки. Кожен урок розпочинався і завершувався молитвою. Від вихованок вимагалось, щоб кожна з них знала життя тієї святої, ім'я якої вона носила, а також знала і її тропар, відвідувала усі недільні та святкові богослужіння, дотримувалася строгого посту у перший тиждень Великого посту та посту перед святом Введення у храм Пресвятої Богородиці, а також відвідувала церкву у середи та п'ятниці Великого посту при здійсненні Попередньоосвячених Дарів. Святим читанням завідував інспектор класів за допомогою вихова-

тельок, причому, сам інспектор вислуховував учениць перед богослужінням [1].

Виховний процес здійснювала начальниця та її перші помічниці–виховательки (класні дами), які обиралися начальницею, з огляду на бездоганну репутацію, затверджувалися Радою училища після шестимісячного випробовування (за Статутом 1868 р.). Виховательки за інструкціями повинні були бути з групою своїх вихованок цілодобово, супроводжуючи їх на молитви, уроки, у їдальню, на прогулянки на свіжому повітрі, перебували з ними у спальних кімнатах. У коло обов'язків виховательок входило також бути гарним особистим прикладом для учениць. Як правило, начальниця обирала для роботи виховательками кращих випускниць власного училища. Так, «штат виховательок Тульчинського училища складався виключно із колишніх учениць духовних училищ Подільської єпархії» [25, с. 42]. Виховательки за родом своєї діяльності були схожі на сучасних класних керівників, їх закріплювали за класом аж до закінчення ними училища.

Окрім класних занять, були і позакласні – це дидактика, яка проводилася двічі на тиждень для вихованок 5 та 6 класів у зразковій церковно-приходській училищній школі, і диктант для учениць перших трьох класів, який проводили виховательки. Диктанти давали можливість підвищити грамотність вихованок та практично закріпити їхнє вміння користуватися правилами російської мови.

Навчалися за підручниками, які були рекомендовані Навчальним Комітетом і відповідали програмам для жіночих училищ. Частково використовували посібники, рекомендовані іншими навчальними відомствами.

Обов'язковими для всіх учениць були уроки церковного співу. Звільнялись від співів лише ті, які виявили повну нездатність до співу через відсутність слуху та голосу, але такі вихованки вивчали теорію співів. За навчальними планами цьому предмету відводилося 12 год. на тиждень (2 год. на уроках, 10 год. – хоровий спів в училищній церкві (спів молебнів, патріотичних гімнів і кантів за партитурами). З 1886 р., за розпорядженням Синоду, у старших класах училищ вихованок знайомили із прийомами організації та керівництва півного хору. Для майбутніх учителів народних шкіл ці знання вважалися необхідними.

Особливу увагу приділяли заняттям із рукоділля. Проводила їх учителька і помічниці. Дівчаток учили шити, кроїти, в'язати, вишивати, готувати їжу. Із згадок Лідії Гладкої (учениці Тульчинського єпархіального училища) дізнаємося, що «...у старших класах шили собі самі сукні та білизну, чергували по кухні, накривали на столи, вчилися вишкати печиво, вивчали рецепти різноманітних варень, компотів. Багато уваги

приділялося правилам поведінки за столом: правильно користуватися столовими приборами, серветками, їсти повільно та небагато...» [21, с. 5].

Мовою викладання була російська. У перших трьох класах були домашні письмові вправи. Перевіряти і проводити такі роботи учителям допомагали виховательки. У трьох старших класах письмовими роботами, як правило, були самостійні твори на різноманітну тематику. На підготовку таких творів давали 12–14 днів. Тематика творів вносила інспектором класів на розгляд Ради училища, а потім надавалася на розгляд Його Преосвященству. Твори писали з таких дисциплін: Закону Божого, російської мови, географії, громадянської історії, дидактики та фізики. За навчальний рік учениці 5 та 6 класів повинні були написати по 10 творів [12, с. 46]. У звіті за 1913 рік кількість творів складала 17 [14, с. 135].

Аналіз успішності доводить, що середній бал усіх класів (окрім випускного, де він був 4.01) складав 3.7–3.8 балів. «Для тогочасних учителів такі цифри були цілком нормальним явищем, про них у звітах повідомляють без будь-яких коментарів» [22, с. 185].

Перехідні і випускні іспити проводилися в кінці навчального року. Після іспитів, після подячного молебну, зачитувалися розрядні списки вихованок. Учениць першого розряду (найкращих) нагороджували похвальними листами та книгами, вихованкам другого розряду вручали атестати, а вихованкам третього розряду (невстигаючі учениці, які отримали незадовільні оцінки) повинні були проходити переіспитування, які зазвичай проводили з 19 по 23 серпня. З 1884 р. невстигаючих учениць, за згодою училищної Ради, почали залишати на другий рік навчання. Відраховували з училища тільки за станом здоров'я. Варто зазначити, що залишених на другий рік вихованок було чимало. Так, у звіті за 1911–1912 н.р. із 344 учениць переведено у наступний клас 303, залишено на другий рік 31 ученицю (1 кл. – 8 уч., 2 кл. – 5 уч., 3 кл. – 5 уч., 4 кл. – 10 уч., 5 кл. – 2 уч., 6 кл. – 1 уч.), відраховано 10 уч. (3 з них – через смерть) [14, с. 135].

Головною метою навчально-виховного процесу було формування у вихованок духовних моральних цінностей, виховання любові до педагогічної діяльності, усебічний розвиток педагогічних якостей, спрямування їх на шлях просвітництва. Згідно зі Статутом училища, випускниці отримували звання домашньої вчительки з правом викладання тих предметів, з яких отримали високі оцінки. Доказом цього є атестат, виданий 14 червня 1909 р. учениці училища Гладковській Тамарі Василівні, 1892 р.н., про присвоєння їй звання домашньої вчительки предметів, у яких проявила успіхи (відмінні оцінки з усіх предметів).

Рис. 2. Атестат Тамари Гладковської.
 Фонди Вінницького краєзнавчого музею

Ураховуючи те, що духовні жіночі єпархіяльні училища готували майбутніх учителів для народних шкіл, для набуття ними відповідних навичок із педагогіки Вище духовне керівництво визнало за необхідність відкривати при єпархіяльних жіночих училищах однокласні церковно-парафіяльні школи для дівчаток [1; 22].

При Тульчинському єпархіяльному жіночому училищі з жовтня 1892 року започаткувала роботу однокласна жіноча церковно-приходська школа, у якій мали практику під наглядом викладачів вихованки 5 та 6 класів, де застосовували свої теоретичні знання з дидактики і основ педагогіки, готуючись таким чином до майбутньої навчально-виховної діяльності.

Педагогічній практиці надавали великого значення. Вихованки давали пробні уроки (два рази на тиждень) з усіх предметів, які викладалися у школі. Кожна учениця 6 класу мала щоденно бути присутньою не менше ніж на двох уроках, а потім проводила їх самостійно. Спочатку вона під керівництвом учителя дидактики Павла Ширяєва складала докладний план уроку, вивчала матеріал, який буде розповідати, здавала його – і лише тоді мала право проводити урок. На уроці був присутній викладач з предмета, вчителька школи, вихователька класу, іноді інспектор. Після проведених уроків вихованки письмово звітували у щоденнику. Кожен урок аналізувався самою ученицею, ретельно обговорювався та після певних рекомендацій і зауважень оцінювався викладачем [13, с. 2]. У випадку відсутності вчителя через хворобу його мала право замінити краща учениця 6 класу. Отже, однокласна жіноча церковно-приходська школа при Тульчинському єпархіяльному жіночому училищі була базою педагогічної практики для майбутніх учителів. Ученицям випускних класів надавалася можливість ознайомитися з методикою викладання окремих предметів, набути певного педагогічного досвіду.

При училищі функціонувала домова церква, побудована у 1877 році в ім'я святих Митрофана і Тихона, облаштована в училищній будівлі і освячена 20 грудня 1877 р. архимандритом Віталієм, згодом єпископом Могилівським.

Також в училищі працювала бібліотека, яка поділялася на фундаментальну (для викладачів) та учнівську і налічувала 1862 примірників книг. Фонди бібліотеки щорічно поповнювалися літературою за рахунок учнівських грошей, які, за статутом училища, повинна була здати кожна учениця у розмірі 1 крб. [12, с. 55]. За даними 1906 року, бібліотека налічувала вже 3220 примірників [5, с. 46] Це не тільки підручники, історична, наукова, художня, дитяча література, карти,

а й періодичні видання, серед яких журнали «Душеполезное Чтеніє», «Народное Образование», «Природа и люди», «Детское чтение», «Єпархіяльныя Ведомости», «Церковный Вестник» [12].

При здійсненні навчального процесу використовувалися кабінети для малювання, рукоділля, музики, фізики. У кабінеті фізики налічувалося 106 приборів для практичного вивчення природничих наук [12].

Як і щільний графік навчання, вільний час вихованок також був розписаний по годинах для проведення виховних заходів, духовних поїздок по святих місцях (Почаїв, Київ).

Важливим напрямом виховання учениць було естетичне виховання. Мистецькому розвитку учениць сприяли організація різного роду урочистей, літературних та вокально-музичних вечорів. Особливо славилися вокально-музичні вечори в Тульчинському єпархіяльному училищі за часів роботи на посаді вчителя церковного співу видатного українського композитора М. Д. Леонтовича (1908–1921 рр.). Два-три рази на рік училищний хор давав концерти української музики. У суботу та неділю хор співав у церкві [2]. М. Д. Леонтович організовував співочо-музичні вечори. Так, вихованки третього класу поставили дитячу оперу «Коза-Дереза», вихованки четвертого класу – п'єсу «Сніжна королева» та «Червоненька квіточка», а вихованки п'ятого класу – дві картини-сцени з «Мазепи» та «Бориса Годунова», які супроводжувалися драматичною грою [14]. 3 травня 1915 р. під керівництвом композитора було організовано платний музично-літературний вечір, присвячений випуску вихованок. Завданням цього заходу був збір коштів для допомоги біженцям та іншим людям, які постраждали в результаті військових дій. Вихованки збрали 269 рублів, які були відправлені до Комітету її Імператорської Високості великої княгині Тетяни Миколаївни [15, с. 163].

Належну увагу приділяли здоров'ю вихованок. Щодня учениці під наглядом виховательок не менше двох годин перебували на свіжому повітрі. Лікар училища опікувався дівчатами у разі їхньої хвороби.

Учениці забезпечувалися гуртожитком, який мав теплі та добре освітлені кімнати. Плата за проживання у гуртожитку для доньок духовенства Подільської губернії становила 107 крб. за рік, з «інословних та інопархіяльних» – 207 крб. за рік [12, с. 27–28]. Дівчатка, які мешкали на квартирах вносили у касу за навчання 50 крб. за рік. Стипендіатками були вихованки-напівсироти, у яких помер батько (священик).

Училищне керівництво забезпечувало своїх вихованок одягом, взуттям, харчуванням, підручниками. Так, із згадок учениці училища

Лідії Гладкої дізнаємось, що харчування було досить добрим: «на сніданок в училищі подавали чай або молоко з білим хлібом, другий сніданок складався із котлети (або ковбаси), яєць, чаю з білим хлібом, обід складався з першої страви (супу) та другої (м'яса або риби з гарніром) та чаю, на полудень – чай або молоко з хлібом, на вечір – каша або м'ясна чи рибна страва. У святкові дні обов'язково до раціону харчування додавали солодощі у вигляді печива» [14]. Усі учениці без винятку отримували одяг: сукні (3), звичайні та нічні сорочки (12), рукавички, пальта, взуття, парасольки, носовички, панчохи, капелюшки, нічні чепчики. Ці речі після закінчення навчання потрібно було повернути училищу (виняток становили діти-сироти). Дозволялося носити тільки форму (сукню темно-коричневого кольору з білим комірцем, чорний фартух) і обов'язково темні стрічки, вплетені у коси, «і тільки у день народження можна було вплести у волосся святкову кольорову стрічку...» [21, с. 5].

Тульчинське єпархіальне жіноче училище припинило свою діяльність у 1918 році, після встановлення радянської влади. У його будівлі пізніше було педагогічне училище, Інститут народної освіти, школа-інтернат (з 1956 р.). З 2012 р. тут знаходиться Тульчинська загальноосвітня школа I–III ступенів-ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою (провулок Миколи Леонтовича, 12).

Таким чином, Тульчинське єпархіальне жіноче училище було важливим елементом системи освіти на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття. Навчальні предмети, які викладалися, були спрямовані на підняття загального рівня освіти вихованок, сприяли формуванню в учениць духовності, вихованню любові до педагогічної діяльності, орієнтували їх на шлях просвітницької праці, на вдосконалення педагогічної майстерності.

Основними напрямками виховного процесу були релігійно-моральне, трудове, фізичне, естетичне та санітарно-гігієнічне виховання. Вчителі та виховательки формували у вихованок важливі риси характеру – покірність, скромність, працьовитість, чесність, шляхетність. Базою для педагогічної практики учениць стала однокласна жіноча церковно-приходська школа, у якій вихованки поглиблювали і закріплювали теоретичні знання, навчалися застосовувати їх у навчально-виховній роботі з учнями. Школа давала можливість ученицям старших класів ознайомитися з методичними прийомами викладання предметів і переконатися у професійній майстерності. Навчальний заклад відіграв значну роль у процесі підготовки домашніх учителів та вчителів для церковно-приходських і земських шкіл регіону.

Функціонування спеціально обладнаних класів та допоміжних структур у Тульчинському єпархіальному жіночому училищі надавало можливість організувати повноцінний освітній процес.

Перспективним напрямком подальших наукових розвідок є здійснення детального аналізу форм та методів навчання в цьому закладі освіти, зіставлення та порівняння їх із різними типами жіночих навчальних закладів Поділля, а також з'ясування перспективи їх використання у контексті модернізації сучасної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вігуржинський В. Тульчин – вчора, Тульчин – сьогодні. *Фотолітопис*. Вінниця, 2007. 84 с.
2. Вінюкова В. Микола Леонтович – Бах у хоровій музиці. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/leontovych2.htm> 1 (дата звернення: 23.12.2018).
3. Ежегодник правил приема и программ всех учебных заведений. Вып. 23: Епархиальные женские училища. Санкт-Петербург, 1899. 19 с.
4. Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный. 1874. № 10. С. 201.
5. Извлечение из представленных епархиальными преосвященными Св. Синоду соображений Советов епархиальных женских училищ по вопросу о желательных изменениях в этих училищах. Санкт-Петербург, 1906. С. 46.
6. Лісенко С. Навчально-виховний процес в єпархіальних жіночих училищах України (друга половина XIX – початку XX ст.): світський та церковний компоненти. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 18. С. 108–115.
7. Лотоцький В. Духовна освіта для жінок на Волині. *Духовна освіта на Волині в XI–XX століттях*: матеріали богословської наук.-практ. конф. з нагоди 20-ліття відновлення Волинської Духовної семінарії в м. Луцьку. Луцьк, 2010. URL: <http://vpba.org/nauka/naukovi-vidannja/37-duhovna-osvita-na-voilini-v-hi-hh-stolittjah.html> (дата звернення: 01.01.2019).
8. Об училищах девиц духовного звания. Санкт-Петербург, 1866. 156 с.
9. Овсянникова М. Женщины в борьбе за народное счастье. Москва: Госполитиздат, 1954. 96 с.
10. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1896/97 учебный год. Тульчин, 1898. 16 с.
11. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища в учебно-

- воспитательном отношении за 1898/99 учебный год. Тульчин, 1900. 14 с.
12. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища в учебно-воспитательном отношении за 1901–1902 учебный год. *Подольские Епархиальные Ведомости*. Каменец-Подольский, 1903. С. 5.
 13. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии за 1902–1903 учебный год. *Подольские Епархиальные Ведомости*. Каменец-Подольский, 1904. С. 2.
 14. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального училища в учебно-воспитательном отношении за 1911/1912 учебный год. *Православная Подолия*. Каменец-Подольский, 1913. 162 с.
 15. Отчет о состоянии Тульчинского епархиального женского училища за 1914/1915 учебный год в учебно-воспитательном отношении. *Православная Подолия*. 1916. № 22–23. С. 134–135; № 24. С. 142–143; № 25–26. С. 151–153; № 27. С. 162–163.
 16. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии за 1902–1903 учебный год. Каменец-Подольский, 1904. С. 2.
 17. Павлович Б. Материалы для истории взглядов на образование и воспитание женщин. *Женское образование*. 1877. № 1. С. 345–352.
 18. По вопросу о воспитании женщин духовного звания. *Руководство для сельских пастырей*. 1862. № 19. С. 41–64.
 19. По вопросу о воспитании и пристройстве детей духовного происхождения, вне духовного звания. *Православное обозрение*. 1869. № 8. С. 357–380.
 20. Подольский адрес - календарь. Издание Подольского губернского статистического комитета / составил В. К. Гульдман. Каменец Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1900. VIII. 349 с.
 21. Порожна, А. Відкриваємо архіви музею. *Тульчинський край*. 2016. 30 грудня. С. 4–6.
 22. Перерва В. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква, 2014. 576 с.
 23. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования. *Русская школа*. 1893. № 9–10. С. 26–37; № 11. С. 29–48; № 12. С. 12–17.
 24. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец Подольский, 1893. Вып. 6. 342 с.
 25. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 127. Оп. 676. Спр. 53. Арк. 1–3.
 26. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 707. Оп. 225. Спр. 11а. Арк. 19.
- REFERENCES**
1. Vihurzhytskyi, V. (2007). Tulchyn – vchora, Tulchyn – sohodni. *Fotolitopys*. Vinnytsia [in Ukrainian].
 2. Viniukova, V. Mykola Leontovych – Bakh u khorovii muzytsi. URL: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/leontovych2.html> [in Ukrainian].
 3. Ezhegodnik pravil priema i programm vseh uchebnyh zavedenij. (1899). Issue 23: Eparhial'nye zhenskie uchilishha. Sankt-Peterburg [in Russian].
 4. Ekaterinoslavskie eparhial'nye vedomosti. (1874). *Otdel oficial'nyj*, 10, 201 [in Russian].
 5. Izvlechenie iz predstavlenykh eparhial'nymi preosvjashhennymi Sv. Sinodu soobrazhenij Sovetov eparhial'nyh zhenskih uchilishh po voprosu o zhelatel'nyh izmenenijah v jetih uchilishhah. (1906). Sankt-Peterburg [in Russian].
 6. Lisnenko, S. (2015). Navchalno-vykhovnyi protses v yeparkhialnykh zhinochykh uchylyshchakh Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatku XX st.): svitskyi ta tserkovnyi komponenty. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, Issue 18, 108–115 [in Ukrainian].
 7. Lototskyi, V. (2010). Dukhovna osvita dlia zhinok na Volyni. *Dukhovna osvita na Volyni v XI–XX stolittiakh: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Lutsk. URL: <http://vpba.org/nauka/naukovi-vidannja/37-duhovna-osvita-na-volini-v-hi-hh-stolitjah.html> [in Ukrainian].
 8. Ob uchilishhah devic duhovnogo zvanija. (1866). Sankt-Peterburg [in Russian].
 9. Ovsjannikova, M. (1954). *Zhenshhiny v bor'be za narodnoe schast'e*. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
 10. Otchet o sostojanii Tul'chinskogo eparhial'nogo zhenskogo uchilishha v uchebno-vospitatel'nom odnoshenii za 1896/97 uchebnyj god. (1898). Tul'chin [in Russian].
 11. Otchet o sostojanii Tul'chinskogo eparhial'nogo zhenskogo uchilishha v uchebno-vospitatel'nom odnoshenii za 1898/99 uchebnyj god. (1900). Tul'chin [in Russian].
 12. Otchet o sostojanii Tul'chinskogo eparhial'nogo uchilishha v uchebno-vospitatel'nom odnoshenii za 1901–1902 uchebnyj god. (1903). *Podol'skie Eparhial'nye Vedomosti*. Kamenec-Podol'skij, 5 [in Russian].
 13. Otchet o sostojanii cerkovnyh shkol Podol'skoj eparhii za 1902–1903 uchebnyj god. (1904). *Podol'skie Eparhial'nye Vedomosti*. Kamenec-Podol'skij, 2 [in Russian].
 14. Otchet o sostojanii Tul'chinskogo eparhial'nogo uchilishha v uchebno-vospitatel'nom odnoshenii

- za 1911/1912 uchebnyj god. (1913). *Pravoslavnaja Podolija*. Kamenec-Podol'skij [in Russian].
15. Otchet o sostojanii Tul'chinskogo eparhial'nogo zhenskogo uchilishha za 1914/1915 uchebnyj god v uchebno-vospitatel'nom otnoshenii. (1916). *Pravoslavnaja Podolija*, 22–23, 134–135; 24, 142–143; 25–26, 151–153; 27, 162–163 [in Russian].
16. Otchet o sostojanii cerkovnyh shkol Podol'skoj eparhii za 1902–1903 uchebnyj god. (1904). Kamenec-Podol'skij, 2 [in Russian].
17. Pavlovich, B. (1877). Materialy dlja istorii vzgljadov na obrazovanie i vospitanie zhenshhin. *Zhenskoe obrazovanie*, 1, 345–352 [in Russian].
18. Po voprosu o vospitanii zhenshhin duhovnogo zvanija. (1862). *Rukovodstvo dlja sel'skih pastyrej*, 19, 41–64 [in Russian].
19. Po voprosu o vospitanii i pristrojstve detej duhovnogo proishozhdenija, vne duhovnogo zvanija. (1869). *Pravoslavnoe obozrenie*, 8, 357–380 [in Russian].
20. Podol'skij adres kalendar'. Izdanie Podol'skogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. (1900). V. K. Gul'dman (Ed.). Kamenec Podol'skij: Tip. Podol. gub. pravl., VIII [in Russian].
21. Porozhna, A. (2016). Vidkryvaiemo arkhivy muzeiu. *Tulchynskiyi krai*. 30 hrudnia, 4–6 [in Ukrainian].
22. Pererva, V. (2014). Tserkovni shkoly v Ukraini kintsia XVIII – pochatku XX st.: zabutyi svit. (Vol. 1: Zahalna chastyna). Bila Tserkva [in Ukrainian].
23. Semenov, D. (1893). Eparhial'nye zhenske uchilishha za pervoe pjatidesjatiletie ih sushhestvovanija. *Russkaja shkola*, 9–10, 26–37; 11, 29–48, 12, 12–17 [in Russian].
24. Trudy Podol'skogo eparhial'nogo istoriko-statisticheskogo komiteta. (1893). Kamenec Podol'skij, Issue 6 [in Russian].
25. TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). F. 127. Op. 676. Spr. 53. Ark. 1–3 [in Ukrainian].
26. TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). F. 707. Op. 225. Spr. 11a. Ark. 19 [in Ukrainian].